

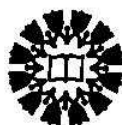
۱۵۰۱۱۸

جایگاه روستا در برنامه ریزی منطقه‌ای

دکتر حمید جلالیان

تهران

۱۳۹۶

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: جلالیان، حمید، ۱۳۴۹-

عنوان و نام پدیدآور: جایگاه روستا در برنامه‌ریزی منطقه‌ای / حمید جلالیان.
 مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۶.
 مشخصات ظاهری: یازده، ۲۳۵ ص.؛ مصور (بخشی رنگی)،
 فروست: «سمت»؛ ۲۰۵۴. جغرافیا؛ ۱۱۶.
 شابک: ۹-۰۴۰۹-۰۲-۶۰۰-۹۷۸ ۱۲۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Hamid Jalalian, The Place of Village in Regional Planning.

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۲۷-۲۳۵.

موضوع: عمران منطقه‌ای — ایران — طرح و برنامه‌ریزی

موضوع: Regional Planning — Iran — Design

موضوع: عمران روستایی — ایران

موضوع: Rural Development — Iran

موضوع: توسعه پایدار — ایران

موضوع: Sustainable Development — Iran

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.

The Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT), Institute for Research and Development in the Humanities

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ ج ۸ الف ۹ / HT ۳۹۵

رده‌بندی دیویی: ۳۰۷/۱۲۰۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۴۶۳۱۵۴۹

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

جایگاه روستا در برنامه‌ریزی منطقه‌ای

دکتر حمید جلالیان (دانشیار دانشگاه خوارزمی)

چاپ اول: بهار ۱۳۹۶

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ: گلها (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و

عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۰۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از هدف‌های مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاه‌ها بوده است و این امر مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گام‌هایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می‌کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها» را، که به اختصار «سمت» نامیده می‌شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در رشته‌های مختلف علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب‌نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن باید به تدریج و پس از انتقادات و یادآوری‌های پیاپی ارباب نظر به‌دست آید. انتظار دارد که این بزرگواران از این همیاری و راهنمایی دریغ نوزند و با پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «جایگاه روستا در مطالعات و برنامه‌ریزی منطقه‌ای» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۵	فصل اول: مفاهیم پایه
۶	مفهوم برنامه و برنامه‌ریزی
۶	برنامه
۷	برنامه‌ریزی
۹	انواع برنامه و برنامه‌ریزی
۱۰	ناحیه و منطقه
۱۱	ناحیه
۱۴	منطقه
۱۹	انطباق ناحیه و منطقه با اهداف برنامه‌ریزی فضایی کشور
۲۱	روستا و شهر
۲۵	زنجیره شهری - روستایی
۲۸	خلاصه فصل اول
۳۰	فصل دوم: برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۳۰	علم منطقه‌ای
۳۳	نظریه توسعه منطقه‌ای
۳۸	برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۴۰	برنامه‌ریزی منطقه‌ای پایدار
۴۱	برنامه‌ریزی فضایی
۴۴	آمایش سرزمین
۴۶	خلاصه فصل دوم

۴۸	فصل سوم: قلمرو و روش‌شناسی مطالعات روستایی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۴۹	مطالعات منطقه‌ای
۵۱	اصول مطالعات منطقه‌ای
۵۲	تحلیل منطقه‌ای
۵۷	مطالعات روستایی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۵۸	دیدگاه‌های مطالعه سکونتگاه‌های روستایی
۶۰	مطالعه مکان‌گزینی سکونتگاه‌های روستایی
۶۳	مطالعه مکان‌یابی سکونتگاه‌های روستایی (جدید)
۶۵	مطالعه روابط شهری- روستایی
۶۶	روابط و مناسبات سنتی شهر و روستا
۶۷	روابط و مناسبات نوین شهر و روستا
۶۹	مطالعه پیوندهای روستایی- شهری
۷۱	مطالعه شبکه‌های منطقه‌ای
۷۴	مطالعه روابط و مناسبات میان روستاها و جوامع کوچ‌زیست (عشایری)
۷۵	گروه‌های سه‌گانه کوچ‌زیستان
۷۶	بنیان‌های روابط جامعه کوچ‌زیستی با جوامع روستایی و شهری
۸۱	مطالعه مهاجرت‌های روستایی- شهری
۸۲	مطالعه تطبیقی نواحی روستایی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۸۶	خلاصه فصل سوم
۸۸	فصل چهارم: جایگاه روستا در رویکردها و نظریه‌های توسعه منطقه‌ای
۸۹	نظریه‌های مکان مرکزی و انتظام فضایی منطقه
۹۱	نظریه مکان مرکزی بازار و کاربری اراضی (فون تونن)
۹۴	نظریه مکان مرکزی والتر کریستالر
۹۹	رویکردهای توسعه منطقه‌ای
۹۹	رویکرد توسعه از بالا به پایین
۱۰۳	رویکرد توسعه از پایین به بالا
۱۰۴	رویکرد منطقه‌ای
۱۰۷	نظریه‌های توسعه منطقه‌ای
۱۰۷	نظریه قطب رشد
۱۱۲	نظریه مراکز رشد روستایی

۱۱۹	نظریه کارکردهای شهری در توسعه روستایی
۱۲۳	نظریه کشت - شهر
۱۲۷	نظریه زیست - منطقه
۱۲۸	نظریه توسعه یکپارچه ناحیه‌ای
۱۳۱	خلاصه فصل چهارم
۱۳۴	فصل پنجم: جایگاه روستا در نظام برنامه‌ریزی کشور
۱۳۴	جایگاه روستا در نظام برنامه‌ریزی کشور
۱۳۵	جایگاه حقوقی و قانونی توسعه روستایی
۱۳۶	برنامه‌ریزی روستایی در قوانین جاری کشور
۱۴۰	جایگاه روستا در برنامه‌های کالبدی کشور
۱۴۲	جایگاه اقتصادی روستاها در برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۱۴۹	اقتصاد منطقه‌ای و توسعه کالبدی سکونتگاه‌ها
۱۵۰	خلاصه فصل پنجم
۱۵۳	فصل ششم: منطقه‌بندی و سطح‌بندی فضاهای روستایی در چهارچوب توسعه منطقه‌ای
۱۵۴	منطقه‌بندی
۱۵۶	پیشینه منطقه‌بندی در ایران
۱۵۷	منطقه‌بندی کشور قبل از انقلاب اسلامی
۱۶۰	منطقه‌بندی کشور بعد از انقلاب اسلامی
۱۶۲	سطح‌بندی فضاهای روستایی
۱۶۳	مفهوم سطح‌بندی
۱۶۴	الگوی سطح‌بندی روستاها در برنامه‌های چهارم و پنجم عمرانی کشور
۱۶۵	الگوی جهاد سازندگی برای سطح‌بندی فضاهای روستایی
۱۶۶	الگوی بنیاد مسکن برای سطح‌بندی فضاهای روستایی
۱۶۶	سطح‌بندی خدمات روستایی
۱۶۶	مسائل و راهبردهای اجرایی خدمات‌رسانی به روستاها
۱۷۶	خلاصه فصل ششم
۱۷۸	فصل هفتم: راهبردهای توسعه روستایی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۱۷۸	ضرورت‌های برنامه‌ریزی روستایی در ایران

۱۸۰	زمینه‌های برنامه‌ریزی روستایی
۱۸۲	راهبردهای توسعه روستایی
۱۸۶	راهبرد صنعتی کردن روستاها
۱۸۸	دیدگاه‌های صنعتی کردن روستاها
۱۹۱	راهبرد توسعه گردشگری روستایی
۱۹۳	رابطه گردشگری و توسعه روستایی
۱۹۵	گردشگری روستایی در ایران
۱۹۷	چالش‌های توسعه گردشگری
۲۰۰	خلاصه فصل هفتم
۲۰۲	فصل هشتم: راهبرد منطقه‌ای توسعه روستایی
۲۰۳	ساختار فضایی روستاها در ایران
۲۰۶	• روندهای فضایی تحولات سکونتگاه‌های روستایی
۲۰۹	انتظام فضایی روستاها در چهارچوب نظام منطقه‌ای
۲۱۰	راهبرد توسعه منطقه‌ای روستاها
۲۱۱	رویکردهای توسعه منطقه‌ای
۲۱۳	هدف‌های برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای
۲۱۴	اصول برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای
۲۱۵	قابلیت‌ها و محدودیت‌های روستاها برای مشارکت در توسعه منطقه‌ای و ملی
۲۱۶	امکانات و فرصت‌ها
۲۱۷	ضعف‌ها و تهدیدها
۲۱۹	پایان سخن
۲۲۵	خلاصه فصل هشتم
۲۲۷	منابع

پیشگفتار

نیمه دوم قرن بیستم با گسترش لجام گسیخته شهرهای بزرگ در کشورهای در حال توسعه ادامه یافت، و در آغاز قرن بیست و یکم، به حاکمیت کلان شهرها بر فضای منطقه ای منتهی شد. در این میان، نقش و جایگاه سکونتگاه های روستایی نیز، چه در کشورهای توسعه یافته و چه در کشورهای در حال توسعه، با تغییر و تحولاتی همراه بوده است. تغییرات به وجود آمده در نوع و شیوه تولید روستاها، ورود فناوری به محیط های روستایی، تحول کارکردی سکونتگاه های روستایی و نقش پذیری های تازه در قالب مقصد مهاجران یا محیط های جذاب برای گذراندن اوقات فراغت ساکنان شهرها از جمله این تحولات است و بیانگر اتصال و پیوستگی روستاها با شهرهاست. در واقع، این مجموعه های در هم تنیده سکونتگاه های انسانی، از کلان شهرها گرفته تا آبادی های کوچک روستایی فضای منطقه ای را شکل می دهد. بنابراین، فضاهای منطقه ای (ناحیه ای) را می توان نظام هایی پویا در نظر گرفت که هر جزء آن (شهرها و روستاها) جایگاه و نقش خاص خود را دارد و متناسب با کارکردهای خود و شرایط کلی حاکم بر نظام، تغییرپذیری و سازگاری خود را با نظام منطقه ای حفظ می کند.

برنامه ریزی منطقه ای به عنوان یک نظام (سیستم) در چهارچوب منطقه شامل همه اجزاء تشکیل دهنده منطقه، اعم از شهر و روستا و منابع طبیعی، می شود. بدیهی است که روستاها سهم و نقش خود را در منطقه دارند و، به پیروی از آن، جایگاه مهمی در برنامه ریزی منطقه ای دارند. به بیانی دیگر، روستاها به لحاظ سهمی که از جمعیت، منابع طبیعی و اقتصاد منطقه دارند، خود به خود در جریان برنامه ریزی منطقه ای قرار می گیرند. هدف از تدوین این کتاب، نشان دادن این جایگاه روستا در

فضای منطقه‌ای و برنامه‌ریزی منطقه‌ای است. واقعیت این است که روستاها با شهرها پیوند دارند و در مجموع فضای منطقه‌ای را تشکیل می‌دهند. بنابراین، برنامه‌ریزی منطقه‌ای بدون توجه به برنامه‌ریزی برای روستاها راه به جایی نخواهد برد و اساساً امکان‌پذیر نخواهد بود. البته، روشن است که روستاها به لحاظ جمعیت و کارکردهای اقتصادی-اجتماعی خود در یک حد و اندازه نیستند و بر اساس موقعیت متفاوتشان در نظام منطقه‌ای، جایگاه متفاوتی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای خواهند داشت. بنابراین، پرسش‌هایی مطرح است، از جمله اینکه کدام جنبه‌های سکونتگاه‌های روستایی برای برنامه‌ریزی منطقه‌ای اهمیت دارد؟ روستاها چه نقشی - یا به عبارت ساده‌تر، چه خدمت و کمکی - در برنامه‌ریزی منطقه‌ای ایفا می‌کنند؟ گروه‌های متفاوت روستاها - از نظر تعداد جمعیت، نوع فعالیت اقتصادی و دوری از شهرها و نزدیکی به آن‌ها - چگونه در جریان برنامه‌ریزی منطقه‌ای قرار می‌گیرند؟ آن‌ها چه نیازهایی دارند و چگونه نقش آفرینی خواهند کرد؟ و پرسش‌هایی از این دست که کوشیده‌ایم در این کتاب به شکلی کلی و مقدماتی به آن‌ها پاسخ دهیم و، در واقع، طرح بحثی باشد برای این موضوعات تا پژوهشگران علاقه‌مند و صاحب‌نظران ذی‌ربط در این زمینه‌ها نیز راهگشایی کنند.

مباحث مربوط به برنامه‌ریزی منطقه‌ای - با توجه به ویژگی بین‌رشته‌ای آن - در رشته‌ها و علوم مختلف اجتماعی-اقتصادی، از جمله در علوم جغرافیایی، جایگاه مهمی دارد و اخیراً هم به عنوان رشته‌ای در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد به تصویب رسیده است. البته یادآور می‌شود که انگیزه تدوین کتاب حاضر تهیه متون برای مباحث برنامه‌ریزی منطقه‌ای یا برنامه‌ریزی روستایی نبوده است، بلکه هدف از تدوین این کتاب طرح مباحث مربوط به روستا و توسعه روستایی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای است تا در کنار دیگر کتاب‌های موجود در این زمینه، منبع مقدماتی برای درس «جایگاه روستا در مطالعات و برنامه‌ریزی منطقه‌ای» باشد. آشکار است که در بسیاری از کتاب‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای یا ناحیه‌ای به موضوع روستاها اشاره شده است و مطالب با ارزشی وجود دارد؛ اما گردآوری و تدوین آن‌ها در قالب کتابی جداگانه که از نگرشی سیستمی در چهارچوب نظام منطقه‌ای بهره‌مند باشد، انگیزه

اصلی تألیف این درسامه بوده است. بنابراین، مباحث این کتاب می‌تواند منبع جانبی برای درس‌هایی مانند «اصول و روش‌های مطالعات ناحیه‌ای»، «اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای» و درس‌های مشابه بوده، و درعین حال، پاسخگوی بخشی از نیاز علاقه‌مندان به مباحث برنامه‌ریزی منطقه‌ای باشد.

مجموعه حاضر در هشت فصل تنظیم شده است. مطابق معمول، فصل اول کتاب به تعاریف و مفاهیم مربوط اختصاص دارد. در فصل دوم، برنامه‌ریزی منطقه‌ای و ضرورت‌های آن به عنوان بحث پایه‌ای مورد توجه قرار گرفته است. فصل سوم به مهم‌ترین زمینه‌های مطالعات روستایی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای اختصاص یافته است و بر وابستگی و همبستگی روستاها و شهرها در تشکل ناحیه‌ای و منطقه‌ای تأکید دارد.

جایگاه روستا در نظریه‌ها و رویکردهای توسعه منطقه‌ای موضوعی است که در فصل چهارم به آن پرداخته شده است. آشنایی با نظریه‌ها و رویکردهای توسعه منطقه‌ای می‌تواند به درک روشن‌تر دانشجو از نظام‌های منطقه‌ای و جایگاه روستا در آن‌ها کمک کند. در فصل پنجم، نگاهی داریم به جایگاه روستا در اقتصاد و نظام برنامه‌ریزی کشور، زیرا مسائل اقتصادی جمعیت‌ها نقش مهمی در تغییر و تحول‌های فضاها دارد؛ و از این نظر، دیگر برنامه‌ریزی‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. فصل ششم به موضوع منطقه‌بندی کشور و سطح‌بندی فضاهای روستایی برای خدمات‌رسانی اختصاص دارد و مجموعه‌ای از مفاهیم و روش‌های سطح‌بندی سکونتگاه‌ها در آن ارائه شده است. در فصل هفتم، درباره ضرورت‌ها و زمینه‌های برنامه‌ریزی روستایی بحث و مهم‌ترین راهبردهای توسعه روستاها ارائه شده است. در فصل هشتم و پایانی این مجموعه، توسعه روستایی در چهارچوب منطقه‌ای مورد بحث قرار گرفته که هدف از آن تأکید بر این واقعیت است که توسعه روستاها جز در قالب برنامه‌ریزی منطقه‌ای امکان‌پذیر نخواهد بود. امید که استادان دانشگاه، دانشجویان، کارشناسان نهادهای علمی و اجرایی و دیگر پژوهشگران محترم نواقص و کمبودهای این کتاب را به نویسنده گوشزد کنند تا در چاپ‌های بعدی تکمیل گردد.

بر خود لازم می‌دانم از تلاش‌ها و همکاری‌های مدیر دانشمند گروه جغرافیای «سمت»، جناب دکتر بهلول علیجانی، و کارشناسان محترم آن سازمان، به ویژه سرکار خانم معیری، تقدیر و تشکر کنم که زمینه چاپ این کتاب را فراهم آوردند. همچنین از همه دوستان و همکارانم در دانشکده علوم جغرافیایی دانشگاه خوارزمی، به ویژه جناب استاد حسن افراخته، ممنون و سپاس گزارم. همچنین، قدردان همکار و دوست گرامی ام آقای دکتر فرهاد عزیزپور هستم که زحمت بازخوانی متن کتاب را پذیرفتند و راهنمایی‌های ارزشمندی فرمودند. توفیق و بهروزی همه آن‌ها را از درگاه خداوند متعال خواستارم.

این اثر را به پیشگاه پدر و مادر گرامی‌ام، همسر صبور و فرزندان عزیزم تقدیم می‌کنم، به پاس قدرشناسی از همه سختی‌ها، وفاداری‌ها و دلبستگی‌هایشان.

حمید جلالیان

تهران - دانشگاه خوارزمی - تابستان ۱۳۹۴